

ThDr. F. M. Dobiášovi, od května 1947 vikářem českobratrského sboru v Praze u Klimenta, od července 1949 byl zvolen farářem v Pardubicích. Své schopnosti dal záhy do služeb celého českého protestantismu se zvláště živým zřetellem k ekumenickým potřebám chvíle. Odtud jeho vytrvalá činnost v Kostnické jednotě, kde se zdarem přispěl k theologickému zvýraznění programu toho nejstaršího ekumenického svazu českých evangelíků, odtud jeho spolupráce i v ekumenických gremiích mezinárodních, zvláště v komisi Světové rady církví pro víru a řád, kde po roce 1961 se jeho podíl rok od roku zvětšoval, odtud i jeho obětavá a dlouholetá činnost v hnutí Křesťanské mírové konference.

Docentem nově zřízené Komenského evangelické bohoslovecké fakulty, dědičky někdejší Husovy fakulty, se stal od 2. října 1950, a to pro obor praktické teologie. Přitom zůstával až do r. 1960 farářem v Pardubicích. Profesorem byl jmenován po šestnácti letech 28. června 1966 a konečně 1. října 1972 se ujal vedení katedry praktické teologie na Komenského fakultě. V odborné činnosti profesora Smolíka bylo možné vysledovat, jak se osobitě vyrovnával s odkazy nebo postuláty svých učitelů a později kolegů, zvláště praktických teologů Františka Bednáře, Adolfa Novotného a J. B. Jeschka. Ale už samo vyslovení těchto jmen vedle Smolíkova jistě připomene jeho vlastní, do značné míry odlišné celkové theologické klima a theologické obzory, do nichž svou prakticky theologickou práci zakresluje. Právě témito zřeteli přesahuje eschatologického, často živenými dotyky s první reformací bratrského typu a se systematicko-teologickými zápasy o biblicky legitimní křesťanské poslání ve společenských proměnách, jakých se odvažoval profesor J. L. Hromádka, prostoupil Josef Smolík své odborné smahy. O jejich rozsahu a podnětnosti vydává svědectví jeho bibliografie, která nás sborníček zakončuje.

Volba profesora Smolíka do čela fakulty ve funkci děkana, k níž došlo na jaře 1978, byla výrazem vděčnosti za dílo, které mezi námi dosud vykonal, ale i výrazem naděje, kterou s jeho další činností spojujeme.

A. M.

AŽ DO POSLEDNÍCH KONČIN ZEMĚ

Jan Heller

Přehled obsahu

§ 1 Vymezení tématu

- a) Misijní příkaz ze Sk 1,8, jeho prakticko-teologický dosah
- b) Jeho starozákonní podklad v Iz 49,6 a jeho kontext
- c) Nutnost úvodní obecnější úvahy o eschatologii Starého Zákona i rozboru užívaného výraziva

§ 2 Spor o eschatologii v nové době

- a) Původ eschatologie: Gressmann, Sellin, Mowinckel
- b) Vymezení eschatologie: Hölscher, Fohrer, Groenbeck, Mowinckel, Lindblom, Wolff, Vriezen, v. Rad, Daněk

§ 3 Termín ESCHATOS v Septuagintě

- a) Jazykový nález: Rozdílení vazeb podle významu:
  - A Vazby nespecifické
  - B Poslední dny et cons.
  - C Končiny země et cons.
  - D Končiny moře
  - E Zpodstatnělý výraz ESCHATA
- b) Výsledek: přehled závažných hebrejských ekvivalentů

§ 4 Analýza hebrejských podkladů

a) Výrazy s místním významem

A afsé-erec = končiny země

B jarketé-erec = boky země

C mercháqé-erec = dálky země

D qecat-erec = konec země

b) Výtěžky analýzy:

A Hebrejština nemá jednotný termín pro "končiny země"

B S prostorovými představami pracuje jen okrajově

C Přejímá tehdejší světový obraz

D Liší se však ve zvěsti o naprosté svrchovanosti

Hospodinově i nad "končinami země"

E Z této zvěsti plynne naděje i pro lid "v končinách"

§ 5 Teologické důsledky

a) Exegetické: ilustrace na termínu ijjím

b) Praktickoteologické: V "končinách" vítězí jen Bůh sám, jeho Slovo, ne naše taktiky.

§ 1 Vymezení tématu

a) Misijní příkaz odcházejícího Ježíše ze Sk 1,8: "Budeťte mi svědkové... až do posledních končin země" je asi nejstručnější a zároveň nejvýraznější výrok Vzkříšeného, jímž vystihuje a vymezuje základní budoucí úkol svých učedníků: být svědky. O něm se často uvažovalo a mnoho napsalo. A není sporu o tom, že má trvale základní význam zvláště pro praktickou teologii, především pak pro homiletiku. Víme také, jak současným praktickým teologům a ve zvláštní míře prof. Josefu Smolíkovi leží na srdci misijní chlas cirkevní práce a v souvislosti s ním i naše věrohodnost v očích těch, kteří se sice sami nároku Slova brání, ale přesto zůstávají našim nezadatelným úkolem, adresáty našeho svědectví, naším misijním problemem.

Ale zmíněný verš ze Sk 1,8 má i závěr: "... až do posledních končin země." Kde to je? Co to znamená? Kam až máme

jít se svým svědectvím? Je to vymezení především zeměpisné, jak se domnívala exegese i misiologie dřívějších časů, nebo má toto určení ještě jiný rozměr, totiž nejen do šíře a do délky, nýbrž také do hloubky? A co je vůbec jeho základním obsahem? Na tyto a podobné otázky se pokouší alespoň předběžně a přibližně odpovědět tato biblická studie.

b) Řecky zní zkoumaná vazba hEOS ESCHATU TÉS GÉS. V Novém zákoně je jen dvakrát, zde a ve Sk 13,47. Škoda, že ani řecké vydání Nestleho, ani Králičtí (ani v odkazech pod veršem ani v poznámkách) a dokonce ani nový ekumenický překlad neuvedl tento odkaz, který je pro pochopení vazby velmi důležitý, protože je přímým citátem z Iz 49,6. Souvislost, v níž tam stojí, je velmi závažná. Iz 49,1 začíná příznačně: "Poslouchejte mne, ostrovové, pozorujte národnové dalecí; Hospodin povolal mne hned od života matky mé... (v. 3) a řekl mi: Služebník můj jsi, (v) Izraeli skrze tebe oslavenu budu... (v. 6). Málo by to bylo, abys mi byl služebníkem ku pozdvížení pokolení Jakobových a k navrácení ostatků Izraelských; protož dal jsem tebe za světlo pohanům, abys byl spasení mé až do končin země." Spojime-li zde začátek odstavce s jeho koncem (v hebrejském znění setuma zabírá právě v. 1-6), jsou končinami země právě "ostrovové a národnové dalecí". K této výpovědi a jejímu obsahu se ještě vrátíme níže.

c) Tento oddíl z (druhého) Iz 49,1-6 je však zřetelně eschatologického obsahu a dosahu, podobně jako i řada dalších statí z Iz 40-55, na kterých se orientovalo eschatologické očekávání novozákonného. Proto bude jistě namísto, abychom ještě před vlastním rozborém biblických výrazů a vazeb alespoň stručně připomenuli, jak se pokoušeli otázku po původu a vymezení eschatologie řešit nejvýraznější starozákonnéci posledních desíti let. Vyrovnávání s myšlenkami systematických i praktických teologů o eschatologii zde ponecháváme zámerně stranou, jinak by se stručný článek rozrostl do obsáhlé monografie.

Hlavní téma této studie však leží v rozboru staro-

zákonních kořenů obratu, který je zároveň jejím nadpisem. Na těchto starozákonních kořenech se totiž zakládají výroky novozákonné a nakonec i celé jeho eschatologické myšlení, a to je dále výchozím bodem i pro další bádání historicko-teologická a systematická.

§ 2 Spor o eschatologii v novodobé starozákonné teologii a) Původ eschatologie

Věcně a přehledně referuje o této otázce G. v. Rad (Theologie des AT, II, 1960, 125-132), kde jsou i odkazy na další literaturu. Zde shrneme jen to nejpodstatnější. Zhruba až do konce minulého století se mezi biblisty o eschatologii mnoho nemluvilo. Mezi novozákonníky způsobil průlom Albert Schweitzer (1875-1965) svým důrazem na eschatologický rozdíl Ježíšovy zvěsti (*Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* 1906). Na půdě starozákonného bádání soustředil pozornost na eschatologii především Hugo Gressmann svou knihou "Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie" (1905), v níž se pokusil - zcela v duchu školy dějin náboženství, k níž patřil - doložit, že eschatologie v Izraeli vznikla tím, že proroci čerpali z bohaté zásoby staroorientálních představ kosmicko-mýtického vyhlížení návratu ráje. Proti němu hledal Ernst Sellin původ starozákonné eschatologie v transpozici a repristinaci sinajského zážitku (*Der alttestamentliche Prophetismus*, 1912, 102nn). Ještě jinou cestou šel S. Mowinckel, který chtěl odvodit vznik eschatologie - alespoň v prvém období své činnosti - z nastolovacích slavností (*Psalmstudien II, Das Thronbesteigungsfest Jahwäs und der Ursprung der Eschatologie*, 1922). Zdůrazňoval ovšem i psychologický motiv, kdy se naděje, zklamaná přítomností, upře do budoucnosti (tamtéž, str. 324). Podobný důraz na psychologickou stránku problému najdeme i u Martina Bubera, který ve spise *Königtum Gottes* (1936², X) mluví o naději, eschatologizované dějinným zklamáním. Mowinckel však svůj názor později upravil či alespoň upřesnil, když připustil, že hlavním pramenem starozákonné eschatologie je jedinečné pojetí

Boha jako vládce dějin (*He that cometh*, 1956, 153). A to je nepochybně pohled teologicky nejhlubší a nejsprávnější.

b) Vymezení eschatologie

Nemenší spor byl i o vymezení pojmu eschatologie. Když některí bohoslovci, zvláště novozákonníci, poznámení existencialismem, užívali pojmu eschatologie ve velmi širokém významu (zhruba asi: "eschatologické je vše, co má pro nás život poslední, tj. rozhodující význam"), ozvala se proti tomu reakce, tvrdící, že se tím pojem eschatologie zamýšluje, zvláště když se v něm ztrácí jeho časová dimenze. Gustav Hölscher chtěl proto pojem eschatologie vyhradit jen pro označení "konce světa" (*Die Ursprünge der jüdischen Eschatologie*, 1925) a podobně upíral Georg Fohrer všem exegetům právo označovat jako "eschatologická" ta proroctví, která se vztahují k událostem v čase, byť i budoucím (zvl. v komentáři k Ezechielovi, 1955, XXIX a 216).

Tyto a podobné blasy vytvářely rozhovor o tom, zda se smí jako eschatologie označovat dění, které je sice "vnitrodějinné" (*innergeschichtlich*, v. Rad, Th. II, 129), ale má konečný charakter (*Charakter des Endgültigen*). Starší bohatou literaturu k tomuto tématu shrnula disertace W. Vollborna *Innerzeitliche oder endzeitliche Gerichtserwartung?* (Greifswald 1938). "Vnitrodějinnost" hájil i významný badatel skandinávský J. H. Grönbaek (*Zur Frage der Eschatologie*, Svensk exegetisk Årsbok 1959, 5nn). Spor však nebyl řešitelný v konvenčních kategoriích, protože vycházel z moderního, nebiblického pojetí času (sr. Thorleif Boman, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem Griechischen*, 1952; též J. Heller, SAT II, 21nn).

Světlo sem vnesli teprve ti, kdo tento nedostatek dřívějšího bádání rozpoznali, a kdo ukázali, že podstatou eschatologie v biblickém smyslu je přelom mezi starým a novým věkem, ono důrazné přerušení dějinné kontinuity, které starší badatele, nevědomky zajatí pozitivistickou koncepcí imanentního vý-

voje, považovali za vyloučené, protože viděli všecko dění jen v souřadnicích mechanické kausality. Výborně to vystihl a shrnul G. v. Rad, který o tom piše (Th. II, 129): "Entscheidendes ist u. E. vor allem die Feststellung des Bruches, der so tief ist, dass das Neue jenseits davon nicht mehr als die Fortsetzung des Bisherigen verstanden werden kann" (Rozhodující je podle našeho názoru především zjištění zlomu, který je tak hlboký, že to nové, co po něm přichází, nelze chápát jako pokračování předešlého). K takovému pojednání ukazoval částečně už Mowinckel (He that cometh, 1956, 125), ale i J. Lindblom (Gibt es eine Eschatologie bei den alttestamentlichen Propheten? Studia theologica 1952, 79) a nově pak zvláště Hans Walter Wolff (Kommentar zu Hosea 1961, 78) a Th. C. Vriezen (Prophecy and Eschatology, Suppl. to VT. Vol. I 1953, 218 a 229).

Starozákonné eschatologie, říká G. v. Rad, neroste tedy ani z myticky ani z kulticky představ a ani z pouhého dějinného zklemání (i když, připomeneme si zde, si mohla z těchto oblastí leccos formálně vypůjčit), nýbrž z víry v jedinečného Boha a z naděje na jeho nový, ničím nezasloužený a ničím nevynucený svrchovaný zásah. Takto, tedy teologicky, chápe eschatologie i Alfred Jepsen (článek Eschatologie v RGG³ II, 661). G. v. Rad uzavírá (parafrázuji volně): O eschatologickém poselství lze ve Starém zákoně mluvit všude tam, kde se popírá – nebo alespoň problematizuje – to, že základem spasení jsou události minulé, a kde se tento základ hledá v událostech očekávaných (Th. II, 132). To je – mutatis mutandis – jen jiná podoba známého principu diskontinuity, který je podle přesvědčení autora tohoto článku nejen základem novodobé dialektické teologie, nýbrž nadto a především jedním z hlavních důrazů biblické zvěsti samé. Shrnutu s Dankem: eschatologie znamená, že Bůh sám má nad vším a za vším poslední slovo.

§ 3 Termín ESCHATOS et cons. v řecké vrstvě Starého zákona (Ο')

Po stručné rekapitulaci dosavadního bádání je samozřejmě

třeba konfrontovat jeho výsledky s tím, co říká bible sama. Stalo se totiž už nejednou, že i biblickou teologii, natož jiné teologické obory, ovlivnily víc potřeby okamžiku a diskuse současnosti než textová fakta. Proto se pokusíme především co možno přesně, střízlivě a objektivně zjistit situaci v textu. A protože je výraz ESCHATOS řeckého původu, podává se jako samozřejmost začít u řecké vrstvy, to jest konkrétně v Septuagintě.

a) Nález jazykový

ESCHATOS je celkem běžný výraz řecký; gramaticky je to původně nepravidelný superlativ, podobně jako latinský "extremus". Jeho základní význam je "nejzazší", v běžném úzku však poklesl na "poslední", a to v místním, časovém i věcně hodnotícím smyslu (sr. J. B. Souček, Řecko-český slovník k NZ, 1973², 109). V Septuagintě (dále jen Ο') je podle konkordance HR (Edwin Hatch - Henry A. Redpath, A Concordance to the Septuagint, Oxford 1897, Photomechanischer Nachdruck Graz 1954) doložen jako adjektivum 148krát, - v NZ (podle konkordance Schmollerovy) 53krát. Ο' má vedle základního adjektiva ještě složeninu ESCHATOGÉROS, doloženou dvakrát (Sir 41,4 Kral. "sešlý starec" a Sir 42,8 "kmet") a druhotně odvozené sloveso ESCHATIZEIN, doložené také dvakrát (Sd 5,28 za hebrejské b-v-š "prodlévat" a 1 Mak 5,53 participium ESCHATIZONTAS = ty, kteříž z zadu zůstávali). - V Novém zákoně je kromě adjektiva ESCHATOS ještě adverbium ESCHATÓS (ECHEIN) = být v posledním tažení, doložené je jednou u M 5,23.

Zmíněných 148 výskytů ESCHATOS v Ο' lze roztrídit do několika skupin podle obsahu.

A. Předně je tu velká skupina, kde se zkoumané adjektivum vyskytuje v nespecifickém, tedy v neeschatologickém významu; např. Gn 33,2: před setkáním s Ezauem postavil Jákob Ráčel a Josefa jako poslední – jako ESCHATÚS. - Takové výskytty při dalším rozboru pomíjíme.

- B. Na 18 místech se v O' vyskytuje vazba "poslední dny", řecky většinou EP' ESCHATÚ TÓN HÉMERÓN, tedy doslova "v posledku dnů". K tomu přistupuje jednou vazba "v posledku let" (Ez 38,8 EP' ESCHATÚ ETÓN). Jsou to tato místa: Gn 49,1 Nu 24, 14 Dn 4,30 8,16 31,29 32,20 Př 31,25 Oz 3,5 Mi 4,1 Iz 2,2 Jr 23,20 25,19 (= 49,39 M) 37,24 (= 30,24) Ez 28,16 Da 2,28.45 10,14 11,20. (Číselování kapitol i veršů i pořad biblických knih je podle O', odchylky masory jsou v závorce.) - Pokud jde o hebrejské podklady, je s výjimkou dvou míst (Gn 49,1 a Př 31,25, kde je 'acharon) všude podkladem výraz 'acharít, často v předložkové vazbě b'. Jednou se v HR uvádí hebrejský podklad jako nejistý (Da 11, 20). Poněvadž z 19 míst má 15 týž hebrejský podklad, vyplývá z toho celkem jednoznačně, že klíčová hebrejská vazba, která je tu v pozadí řecké, je be'acharít hajjámím. Tuto vazbu bude nutno někdy prozkoumat samostatně v celé šíři jejího výskytu v hebrejské vrstvě Starého zákona.
- C. Na 15 místech se vyskytuje v O' zajímavé určení místní, které bychom mohli předběžně přeložit jako "končiny země" - ESCHATA TÉS GÉS. Obrat je doložen v různých předložkových vazbách, které však pro další analýzu zřejmě nemají rozhodující význam. Na rozdíl od vazby "poslední dny" však mají "končiny země" čtyři různé hebrejské podklady, které uvedeme vždy hned v závorce. Jde podle HR o tato místa: Dt 28,49 (qécá), Tob 13,11 (bez podkladu), Iz 8,9 (mercháq) 45,11 ('efes) 48,20 (qécá) 49,6 (qécá) 62,11 (qécá) Jr 6,22 (jarká). 10,13 (qécá) 16,19 ('efes) 27,41 (masora 50,41) jarká) 28,16 (masora 51,16 qécá) 32,32 (masora 25,32 jarká) 38,8 (masora 31,8 jarká) 1Mak 3,9 (bez podkladu). - Shrňme-li statistický podklad, ukazuje se jako nejčastější qécá = konec, končina (6krát), dále jarká = bok, úbočí (4krát), jen dvakrát se vyskytuje 'efes = přestání, ustání, a jen jednou mercháq = délka, dálava. Dvakrát je zkoumaný výraz v apokryfech, a tedy bez hebrejského podkladu. Souhrnem lze říci, že všecky tři výrazy, vyskytující se jako

podklad víckrát, bude nutno při analýze hebrejské vrstvy znova přezkoumat, tedy 'efes, jarká i qécá.

- D. Na 5 místech najdeme v O' zvláštní vazbu "končiny moře" či "poslední moře". Obrat není na první pohled příliš průhledný. Víme-li však o specifických konotacích pojmu "moře" ve Starém zákoně (sr. O. Kaiser, Die mythische Bedeutung des Meeres in Ägypten, Ugarit und Israel, BZAW 78, Berlin 1959), je rozhodně třeba se u této vazby zastavit a prozkoumat, mají-li alespoň některá místa jejího výskytu eschatologický význam. Na rozdíl od předchozích obratů je však zde velká variabilita řeckých vazeb, proto je uvedené alespoň stručně u každého místa: Jož 1,4 HEÓS TÉS THALASSÉS TÉS ESCHATÉS = ve'ad hajjám haggádól, 1 Kr 9,26 EPI TÚ CHEILOS TÉS ESCHATÉS THALASSÉS = 'el séfet jem súf be'erec 'edom, ž 139,9 (O'138,9) EIS TA ESCHATA TÉS THALASSÉS = be'acharít jám, Jl 2,20 EIS TÉN THALASSAN TÉN ESCHATÉN = 'el hajjám há'acharón, Za 14,8 EIS TÉN THALASSAN TÉN ESCHATÉN = 'el hajjám há'acharón. Ekviwalenty jsou tedy velmi roztríštěné, 2krát je 'acharón, jednou gádól, jednou súf a jednou 'acharít. Projdeme-li však kontext všech pěti uvedených míst, ukáže se, že v nich (kromě místa z 1 Kr a ze ž) jde vesměs o Středozemní moře. Zda toto moře hrálo nějakou úlohu v eschatologických představách proroků, je jiná otázka. Z uvedených míst je jednoznačně zřetelné, že řecké ESCHATOS zde neznamená "poslední" či "nejzaří" ve specificky eschatologickém smyslu, nýbrž jen "vzdálený", poslední ve smyslu geografickém. Proto tato místa můžeme při dalším zkoumání pominout a přiřadit je ke skupině A. Zůstává však jedený, o to významnější výrok žalmisty o "nejdalším moři" (podle Kralického znění), kterému jeho výrazný kontext - útek před Bohem - dodává specificky eschatologické příhuti. A tu je velice zajímavé a sotva náhodné, že právě na tomto jediném místě najdeme jako ekvivalent hebrejský výraz 'acharít, který se ukázel jako velmi významný už ve kupině B. Potvrzuje se tedy to, co jsme

řekli už v závěru B, že výraz 'acharít zasluhuje zvláštní pozornost.

E. Na 9 místech se v O' objevuje výraz TA ESCHATA ve zpodstatnělém významu k označení posledních věci člověka či světa. Zdá se, jako bychom tu měli nejvlastnější počátek toho, čemu se později říká eschatologie. Proto si tato místa zaslouží zvláštní pozornost. Jen pět z nich najdeme v kanonickém textu Starého zákona, a všechna mají opět jako hebrejský podklad výraz 'acharít; zbylá čtyři jsou v knize Sirachově. Proberme je postupně: Ž 73,17 (O' 72,17) mluví o tom, že žalmista porozuměl Božím tajemstvím teprve tehdy, až všel do svatyně a "srozuměl poslední věci jejich", totiž bezbožných, tedy jejich zlý konec, v němž přišel nad nimi k slovu Boží soud. Další tři místa jsou v Deuteroizášovi: Iz 41,22 Hospodin vede při proti jiným bohům a vyzývá je: Věci prve stalé oznamte, abychom povážili v srdci svém, a poznali cíl jejich, aneb aspoň co jest budoucího, povězte nám (háříšónót má hinná haggidú, venásimá libbénú, vened'á 'acharítám, 'ó habbá'ót hašmí'únú). Doslovně přeložena zní příslušná vazba asi "a ať poznáme poslednosti jejich". Kralický překlad výrazem "cíl" není sice doslovný, ale rozumíme-li zde slůvkem cíl řecké TELOS, je obsahově správný. Rozhodně pak má toto místo eschatologický obsah. - Iz 46,10: I tam jde o polemiku proti modlám. Na rozdíl od nich říká o sobě Hospodin: "Kterýž oznamuji při počátku dokonání..." (maggid merešít 'acharit). I zde jde tedy o otázku zásadního, eschatologického Počátku a Konce. - Iz 47,7: Hospodin vytíká dcerce Kaldejské: A říkalas: Na věku budu paní, a nikdy jsi nesložila těch věci v srdci svém, aniž jsi pamatovala na cíl jeho (ló' zákart 'acharítáh). I zde jde o konečné vydání účtu, tedy eschatologii. - Pl 1,9: dcerka Jeruzalémská ... nepamatovala na skončení své (ló' zákerá 'acharítáh) - obsahově totéž co předchozí místo. - Jak už bylo zmíněno, jsou čtyři zbylá místa vesměs v Sirachovi. Tři z nich jsou napomenutí

"Pamatuj na své poslední věci" (7,36 - Kral. 7,40 28,6 a 48,20 - Kral. 48,21), tedy jde o osobní dimenzi eschatologie. Poslední je nejzávažnější: Sir 48,24 (Kral. v. 28): Izaiáš ... viděl poslední věci. Tedy nejen své, nýbrž poslední věci všebec; to, co Hospodin připravil na konci tohoto věku. To už je začátek eschatologie nadosobní dimenze, ba mohli bychom říci jakási předehra apokalyptiky. Za zmínu stojí, že Sirach měl zřejmě dobrý důvod k tomu jmenovat právě Izaiáše, když v jeho proroctví (ovšem literárně v Deuteroizášovi) jsou čtyři z pěti zmínek výrazu TA ESCHATA v kanonickém textu Starého zákona. Souhrnem lze však říci, že i tento oddíl nás vede tam, kam i předchozí, totiž k hebrejskému výrazu 'acharít jako klíčovému terminu starozákonní eschatologie.

b) Výsledek rozboru materiálu O', jeho úzu terminu ESCHATOS, vede tedy celkem jednoznačně k závěru, že je možno vymezit zcela objektivně, na základě doloženého výskytu a frekvenční statistiky, určitý okruh hebrejských výrazů, které přicházejí v úvahu při další analýze eschatologických představ Starého zákona. Jsou to především klíčový termín 'acharít, a dále v druhé řadě výrazy qecá a 'efes. Jejich rozbor a obsah je náplní další kapitoly této práce.

§ 4 Analýza hebrejských podkladů

Zmínili jsme se již o tom, že místa, kde je v O' výraz ESCHATOS ve specifickém smyslu, lze rozdělit do tří skupin:

1. ESCHATOS ve významu časovém (poslední dny et consortes)
2. ESCHATOS ve významu místním (končiny země et consortes)
3. ESCHATOS ve významu osobním (poslední věci člověka et consortes).

Zatímco ekvivalenty druhé skupiny jsou roztríštěny, ukazuje se pro první a třetí skupinu jako klíčový termín hebrejské nomen acharít, s nímž, jak uvidíme, je spojena zvláštní prob-

lematika, kterou zde ponecháme stranou a omezíme se na "končiny země", tj. na druhou skupinu.

a) Hebrejské výrazy s místním významem

A. Seřadíme-li tyto výrazy a vazby, přicházející zde v úvahu, podle abecedy, je na první místo obrat afsé-erec. Ve Starém zákoně je doložen celkem 16krát (podle Mandelkerovy konkordance), z toho dvakrát v apokryfech, totiž v Sírachovi. Výraz efes je všude v plurále, tedy afsé. Jde o tato místa a souvislosti:

Dt 33,17 (Josef) národy bude trkat napořád (až do) končin země
1 S 2,10 Hospodin souditi bude končiny země

Iz 45,22 Obrachtež zřetel ke mně, abyste spaseny byly všecky končiny země

52,10 ... aby viděly všecky končiny země spasení Boha našeho

Mi 5,3 (=4) ... velikomocný bude až do končin země

Za 9,10 ... panování jeho od moře až k moři, a od řeky až do končin země

Ž 2,8 ... dám národy dědictví tvé, a končiny země vladařství tvé

22,28 Rozpomenou se a obrátí se k Hospodinu všechny končiny země

67,8 Požehnej nás Bůh a bojtež se jeho všecky končiny země

72,8 = Za 9,10 = Sir 44,21 (Kral. v. 23)

98,3 = Iz 52,10

Př 30,4 Kdo upevnil všecky končiny země (rozumí se: Hospodin)
Vazba s dativem (1):

Ž 59,14 ... ať poznají, že Bůh panuje v Jakobovi i do končin země (a Sir 36,22)

Vazba s předložkou min= od

Jr 16,19 k tobě přijdou národové od končin země.

K výrazu efes říká Theol. Wörterbuch zum AT I, 389 i Köhler-Baumgartner (Lexikon 2, ed. str. 78), že pravděpodobně

souvisí s akkadským výrazem apsu = sladkovodní pravodstvo, zosobněné stejnojmenným bohem, viz Enuma eliš (Mýty starověké Mezopotamie s. 176n). Obvykle se překládá jako "konec" (Daněk, Rudimenta, překládá "veta"). Podle ugaritštiny jde o horní konec čili vrchol. Označuje vždy konec v prostorovém smyslu, nikdy v časovém, a to ani v Iz 52,4: "Assur bez příčiny (b^e.efes) jej sužuje". O výklad místa se vede spor (viz ThWzAT I, 390). - Význam "nic", "nicota" se vyvinul podle Hampa (ThWzAT) až druhotně z představy, že něco - např. země v moři - končí a mizí.

Končiny země (afsé-erec) jsou tedy vlastně konce země, místa, kde země končí a mizí. Až tam však dosahuje Hospodinova vláda (Ž 59,14) a soud (1 S 2,10), neboť on sám je stvořil (Př 30,4). Proto až odtud přijdou národy k Hospodinu (Jr 16,19) v bázni (Ž 67,8) a uvidí jeho spasení (Iz 45,22 52,10 Ž 22,28 98,3) i poznají ho jako Pána (Sir 36,22 Kral. v. 17). To vše pak nastane skrze vládce z Betléma (Mi 5,2), který bude velikomocný až do končin země (Mi 5,4) a jako Syn je dostane za své vladařství (Ž 2,8). Bude panovat od moře k moři a až do končin země (Za 9,10 Ž 72,8 Sir 44,21 = 23).

Končiny země mají tedy jakousi nepřímou eschatologickou úlohu v tom, že až do nich jako do nejjazších oblastí dosáhne Boží moc a mesiašská říše (Sk 1,8).

B. Druhý výraz jsou "boky země", hebrejsky jarketé-erec. Slůvka ESCHATOS byly přeloženy všude, kde jde o zmíněnou adnominalní (genitivní) vazbu. Jde o tato místa:

Jr 6,22 národ veliký povstane od končin země (proti Božímu lidu)

25,32 bída půjde z národu na národ a vichřice veliká strhne se od končin země

31,8 (=7) (ostatek lidu) přivedu ze země půlnoční a shromáždím je ze (všech) stran země

50,41 lid přitáhne (proti Izraeli) od půlnoci, a národ veliký i králové známenití, vzbuzení jsouce od stran

země

Hebrejský výraz jarká je ženský tvar od járek = bok; slovníky jej překládají jako záda, zadní strana (přibytku či domu), zád (lodní) či odlehle krajiny (Pípal, Gesenius, Köhler-Baumgartner). Nejpřesnější český překlad by byl asi "úbočí". Představa, která je v pozadí všech čtyř uvedených výroků, souvisí zřejmě se starověkým obrazem světa: Země je ležící bytost, proto má i boky a záda, a to tam, kde jeji "tělo", to jest pevnina, končí. Zdá se, že je to místo neblahé; bydlí tam nepřátelé (Jr 6,22 25,32 50,41) či zajatý lid (Jr 31,8). Snad jde v obrazném myšlení starověku o jakýsi protiklad "středu" světa, světové hory, na niž starověké představy lokalizovaly ráj. Pak by "boky" či "záda" země byla místa, kde nejen země končí, nýbrž odkud je už nedaleko do podsvětí, do říše zhouby a nicoty.

C. Třetí je "dálka" - merchaq. Pro řecké ESCHATOS je podkladem sice jen jednou (Iz 8,9), ale spojení erec-merchaq se vyskytuje 5krát, erec-merchaqim 2krát a ještě jednou je doložena opačná vazba merchaqé-erec.

Iz 13,5 (vojska) táhnou ze země daleké, od končin nebes

46,11 zavolám od východu ptáka, ze země daleké toho,
který by vykonal uložení mé

Jr 4,16 připomínejte... že strážní táhnou ze země daleké...
proti městům Judským ...

6,20 K čemu mi... vonná tržtina výborná ze země daleké?
Zápalu vašich neoblibuji

Př 25,25 Voda studená duši ustalé (jest) novina dobrá ze
země daleké

Vazba erec-merchaqim:

Iz 33,17 oči tvé ... spatří i zemi dalekou

Jr 8,19 hlas křiku dcery lidu mého z země velmi daleké:
Zdali Hospodina není na Sionu?

Vazba merchaqé-erec:

Iz 8,9 pozorujte všechni v daleké zemi (nepřátele Izraele)

Výraz merchaq znamená prostě dálku. Když Králičtí překládají "země daleká" (doslova země dálka či dálky), jsou přesní. Některá místa naznačují, že "země daleká" - podobně jako právě probírané "úbočí" - může mít zápornou příchuť jakozto místo, kde sídlí či odkud přichází nepřátele (Iz 13,5 Jr 4,16 8,9) nebo jakožto země exilu (Jr 8,19). Jiná místa, kde je tento obrat doložen, včak zřejmě tuto příchuť nemají (Jr 6,20), ba z daleké země přichází dobrá novina (Př 25,25), ačli to ovšem není novina, že i v této daleké zemi se prosadila moc Hospodílnova. Z ní přichází dokonce i Vysvoboditel (Iz 46,11 Kyros?). Vazba sama je tedy víceznačná a její přesný význam určuje kontext..

D. Poslední v abecedě je obrat "konec země" - qecat-erec. Je ze všech místních údajů nejčastější a je rozrůzněn do řady předložkových vazeb. Vyskytuje se dokonce i obrat "konec nebes". V singuláru a samostatně, tedy bez předložky, obrat doložen není. Nejčastější je vazba s předložkou min = od (od konce země nebo od konce nebes).

Dt 28,49 přivede Hospodin na tebe národ zdaleka, od nejdalsích končin země

Iz 5,26 vyzdvihne korouhev národu dalekému ... od končin země
13,5 táhnou z země daleké od končin nebes

42,10 chvíla jeho jest od končin země

43,6 přivede zase syny mé zdaleka a dcery mé od končin země

Jr 10,13 Hospodin ... působí to, aby vystupovaly páry od kraje země

51,16 = 10,13

Ž 61,3 Od konce země v sevření srdce svého k tobě volám
135,7 = Jr 10,13

Př 17,24 oči blázna (těkají až) na konec země

Druhá podle frekvence je vazba s 'ad: až na konec země

- Iz 48,20 ohlašujte to, rozneste to až do končin země: Vykou-pil Hospodin ... Jákoba
 49,6 abys byl spasení mé až do končin země
 62,11 Hospodin rozkáže provolati až do končin země: ... Spasitel běře se
 Jr 25,31 I průjde hřmot až do konce země (soudu)
 Ž 46,10 Hospodin... přítrž činí bojům až do končin země

Obě vazby min = od a 'ad = až do jsou spolu dvakrát:
 Jr 12,12 meč sžíře... od konce země a až na konec země
 25,33 I budou zbiti od Hospodina v ten čas od konce země
 až do konce země

- Jen jednou se vyskytuje vazba s předložkou 'el = na:
 Ex 16,35 jedli manu, dokud nepřišli na konce země kananejské
 Konec země, ovšem v plurálu, jsou i v bezpředložkové vazbě:
 Iz 40,28 Bůh... stvořil končiny země (akusativ)
 41,5 končiny země předěsily se (nominativ)

V plurálu je i vazba s l' = k, doložená ovšem jen jednou:
 Jb 28,24 on končiny země spatřuje (doslova: on ke končinám země hledí)

A podobně je jednou v plurálu doložena vazba s min = od:
 Iz 41,9 ty, Izraeli, kteréhož jsem vychvátil od končin země.
 Souhrnně řečeno, platí o koncích země (qecat-erec et consortes) v hlavních rysech totéž, co o končinách (afse). I odtud vycházejí nepřátelé, zvláště v pojetí starších textů (Dt 28,49 Iz 13,5), ale i nad nimi pevně vládne Hospodin sám, a to jako Stvořitel (Jr 10,13 40,28 51,16) i Spasitel (Ž 46,10), protože až tam pronikne jeho spasení (zvl. Deuteroizaiáš). Někde jsou zřejmě obrazem pro zemi zajetí (Iz 41,9 43,6).

Je pozoruhodné, že termín qec = konec, mužský protějšek ženského rodu qecá (st. cs. qecat), se vyskytuje i ve vazbě časového významu, miqqec jámím = od konce dnů, či miqqec šáním = od konce let. Tato vazba se vyskytuje ve Starém zákoně čtyřikrát (Gn 4,3 2 S 14,26 1 Kr 17,7 Jr 13,6), a to vždy ve vazbě "A stalo se na konci dnů", kterou ovšem Královi nepřekládají všude stejně. Ze srovnání uvedených míst je však zcela zřetelné, že "konec dnů" (qec-jámím) je vždy jen konec nějaké bliže neurčené lhůty; dnes bychom asi řekli: po nějakém čase. Eschatologické souvislosti zřejmě tento obrat nemá.

b) Shrnutí ukazuje několik poznatků:

- Hebrejština nemá výraz, který by byl vyhrazen jen k označení nejzazších končin země. Všecky výrazy, které O' přeložila adjektivem ESCHATOS, mají ještě jiné další významy a vyskytují se ještě v jiných vazbách.
- Z toho vyplývá, že lze objektivně prokázat a statisticky doložit, že eschatologie Starého zákona nepracuje s prostorovými představami, leč na okraji a nepřímo, to jest tak, že užívá dobového světového obrazu jako tehdy obecně srozumitelného pozadí svých výpovědí.
- Tento světový obraz je náboženský (mýtický), nikoli geografický či astronomický v moderním smyslu slova: Země ("souše") je podle něho obklopena mořem; uprostřed ní se vypíná světová hora, pupek světa a sídlo bohů i ráje, odkud se rozlévají čtyři řeky do čtyř světových stran. Tam, kde země končí, kde má svůj "konec" (qecá), své "úbočí" (jarká), kde v dálavách (merchaq) jsou končiny (afse) země, tam z hlubin zhoubného Moře vystupují na zemi zástupci zlých, chaotických a ničivých sil. V tomto obrazu světa se Izrael zřejmě shodoval se svými sousedy.
- Lišil se však od nich ve výpovědi víry ve svrchovanost Hospodina, který vládne i nad nejvzdálenějšími a nejpustšími kraji a končinami i nad vším, co se v nich líbne,

sídlí či co z nich pochází. Ba dokonce až do nich pronikne Boží spásu, i ony – ač to zní neuvěřitelně, víme-li, co jsou zač – se stanou součástí mesiášské říše, sahající od moře až k moři, tedy od jednoho konce země až na druhý.

E. V tom je ovšem zvláště naděje pro zajatý lid, který se ve svém zajetí cítí jako v "končinách země", jako na kraji světa, jako v místě, kde končí vše dobré a vládne už jen зло a nicota. Ale právě i tam, k zajatým v zemi stínů smrti, jednou pronikne Boží moc, spasení a vysvobození. A v této naději i pro "končiny" je ta nepřímá souvislost s eschatologií, jak o ní byla zmínka.

§ 5 Teologické důsledky

a) Exegetické: Ilustrace na terminu 'ijjím'

To je výraz, se kterým si vykladači odhadnou nevědě rady. O proměnách jeho pojetí a o různém způsobu jeho odvozování bylo možno napsat dosti obsáhlou monografii. Omezíme se však jen na základní údaje. Podle slovníku má slůvko čtverý význam:

1. Jako citoslovce (interjekce) = "běda", snad je příbuzné s běžným 'ōj = "běda", nebo je z něho odvozeno.
2. Jako tázací příslovce (adverbium) = "kde?", někdy také v zájmenném významu "kdo?", "co?".
3. Jako obecné jméno místní = "ostrov, poloostrov, pobřeží, přímoří". V tomto významu je někdy v paralelismu s "končinami země", např. Iz 41,1-5.
4. Jako jméno, označující jakési záhadné bytosti. Když se vykládaly jako "šakalové" a jméno se odvozovalo od slovesa 'avá I = (prý) "výt, skučet", tedy "vyjící, skučící". Ale toto sloveso není v hebrejštině doloženo a odvození je zřejmě mylné. A tak je pozdější slovníky (např. Köhler-Baumgartner, Lexicon 1953¹, str. 35) spojují nepochybně správně se jménem místním "ostrov" a vykládají je jako "gespenstische Inselleute, Dämonen" = strašidelní ostrova-

né, démoni. Nejnovější slovník (Köhler-Baumgartner 1967³ I, 37) dodává pozoruhodné překlady starých verzí: Septuaginta: ΟΝΟΚΕΝΤΑΥΡΟΙ, Vulgata: sirenes, onocentauri, faunes, tedy vesměs bájně bytosti, a navrhoje překlad "Kobold" = skřítek. Ale skřítkové jsou příliš mírní, takže bych raději přeložil "skřet" či ještě plastičtěji "běs". – Není zřetelné, ale ovšem není také vyloučeno, že i význam 1 a 2 nějak souvisí s významem 3 a 4, avšak bez důkladného srovnávacího materiálu z jiných semitských jazyků (a možná i z egyptštiny, kde je slůvko také doloženo) je lépe ne-pouštět se zatím do příliš nejistých hypotéz.

Základní otázka však zůstává: Proč na ostrovech a v přímoří bydlí běsové? Kulturně historicky to neodpovídá. Foiničané, obyvatelé středomořského pobřeží a ostrovů (Týr i Arvad byla původně ostrovní města) se tímto výrazem rozhodně nemínilí. Ale kde je pak společný jmenovatel ostrovů a běsů?

Klíč je zřejmě skryt ve starověkém světovém obrazu, o němž byla řeč v závěru předchozího paragrafu. Záhadné lokálny ijjím jsou círy souše, rozervané či odervané Zemi běsnícím a útočícím Mořem. Velká písmena naznačují, že v mytickém, před-izraelském a zřejmě obecně staroorientálním myšlení jsou Moře (Jamm) i Země (Arc) božské bytosti, navzájem spolu bojující. A na těchto círech, kde vítězí a kam se rozlévá smrtonosné a běsnící Moře, žijí ti další ijjím – běsové, mořské příšery, ztělesňující tento nápor zhoubného Prapříhoje proti životodárné Matce – Zemi.

Tohoto starého obrazu, všem tehdy známého a běžného, užívají proroci a říkají: Až sem, až do míst, kde se zdá vítězit smrt, kde se to jen hemží běsy, démony a mocnostmi zla a zhoubby, až sem pronikne Boží moc a Boží pravda, Boží království a Boží spasení. To, co říká Nový zákon, když dosvědčuje, že Kristovým vzkříšením je přemožen i poslední Nepřítel – Smrt, to předkládají starozákonní svědkové často v podobě vysvobození z hlubin moře (Exodus), ze záplavy potopy či z moci a

vlivu těch temných sil /Jon 2,3/, které bojují se životem ve jménu smrti a snaží se rozšířit její panství. Neuspějí, říká prorok, a to je starozákonné evangelium. Neobstojí před tím, který přijde, "aby byl spasením Hospodinovým až do končin země" /Iz 49,6/.

b/ Prakticko-teologické důsledky

jsou z předchozího dosti zřetelné: V "nejzazších končinách země" najde ani tak o šířku jako spíše o hloubku misijního záběru; jde spíše o jeho kvalitu než kvantitu, o jeho vnitřní intenzitu než o kilometry, které se přítom procestují.

Lze to říci i jinak: Zapomeneme-li, že máme na své cestě se svědectvím za bližním dojít až do končin země, které jsou skryty v hloubce lidského srdce, tam, kde se vede třeba zcela skrytý a utajený boj smrti se životem, naděje se zoufalstvím a pravdy se lží, tam zůstaneme na povrchu a budeme možná někdy i rozmnožovat přívřezence, ale sotva sloužit tomu, který jsa sám Život náš /Kol. 3,4/ a Živý na věky /Zj. 1,18/ vede skrze své údy dále s mocnostmi smrti boj o život všeho svého stvoření.

Vypravit se ve jménu Páně "až do končin země" znamená nutně jít tam, kde bude třeba "dábly vymítat, hady brát a leccos jedovatého pít" /Mk 16,17n/. Misie, jak se nám osvětlila tímto rozborem, není ani ukázková procházka hodných žáčků, kteří těm špinavým ukazují, jak se neumezat, ani horlivecké přesvědčování církevníckých agitátorů "Dejte se k nám, bude vám lépe!", nýbrž krátce a rovnou: exorcismus, boj s démony negace, lhotejnosti a egoismu, kteří maří tvůrčí lidské soužití a ohrožují základy života, derovaného Bohem a v Kristu znova podávaného.

V tomto boji pak obстоjí ten, komu jde o Kristovo vítězství v srdci bratra více než o sebe sama. To je podstata lásky k bližnímu, dílo Ducha a moc oběti. Samozřejmě to také obsahuje v sobě i znát toho, k němuž jsem posílán, vědět, kde stojí a čím se trápí, sestoupit s ním do toho všeho a brát vážně-

jí jeho bídou než jeho iluze, jeho lidství než jeho představy. Pokud si budeme namlouvat, že něco v Božím díle vyřídíme nějakou taktikou, třeba i teologicky chytře vykoumanou a dogmaticky či (pseudo)biblicky jakoby posvěcenou, bude nám určitě živý Pán ukazovat znova a znova, že na běsy nestačí naše chytráctví, nýbrž jen on sám. "Proč jsme my ho nemohli vyvrhnout, toho ducha nečistého?" ptají se učedníci (Mt 17,19). Nebyli jste sami sebe prázdní a plní jen Ducha, nebyli jste mými nástroji, protože "toto pokolení nevychází, jediné skrze modlitbu a pust" (v. 21).

A tak tou základní a výchozí otázkou misie "až do končin země" je a zůstává: Jak se já sám stanu poslušným a obětavým nástrojem Slova? Anebo vyjádřeno s Pavlem "Co chceš, Pane, abych činil?" (Sk 9,6).